

Regionális történetiszemlélet Közép-Kelet-Európában

Magyarok és szomszédai az államalapítás korában

- I. ÁLLAMALAPÍTÁSOK EGY IDŐBEN • Állandósult szállásterületek • Egyház- és államszervezet*
- II. A NYUGATI ÉS KELETI KULTÚRÁK ÜTKÖZÉSI ZÓNÁJA • Lovasnomádok és betelepültek • Eurázsiai lovasnomádok • Nyugat-európai földműves népek*
- III. A MAGYAROK • A magyar honfoglalás • A magyarok állama • Az összehasonlítás szükségessége*
- IV. REGIONÁLIS AZONOSSÁGOK • Nagyhatalmak terjeszkedése • Új hit, új közösség-szervezet • Új társadalomszervezet • Az európai kultúrkör kialakulása • Kereszténység, pogányság: keverékkultúra • Teljes értékű kultúrák • Másként szerveződött régió • Szinkron a történelemben, aszinkron a történetírásban*
- V. AZ ÚJ, REGIONÁLIS TÖRTÉNETISZEMLÉLETÉRT • A történetírás nemzetállami céljai • Fordulat a nyugati történetírásban, 1963 • A nemzetállam Közép-Kelet-Európában • Rendszerváltás a szovjet zónában*
- VI. A REGIONÁLIS SZEMLÉLET ALAPJAI • A rendszerváltás nemzedéke • Az „új történetírás” gyökerei • Új historiográfiai központok a térségben • A marxista Kelet-Európa-kutatás • A Monarchia-kutatás megújítása*
- VII. A JÖVŐRŐL*

I. ÁLLAMALAPÍTÁSOK EGY IDŐBEN

ÁLLANDÓSULT SZÁLLÁSTERÜLETEK

A közép-kelet-európai térség első államai hozzávetőlegesen egy időben alakultak ki. Amikor a magyarok a 9–10. század fordulóján a Kárpát-medencébe érkeznek, későbbi (mai) szomszédai többségükben már ott élnek állandó (mai) szállásterületükön. Északról dél felé haladva a Balti-tengertől az Adriáig, illetve az Al-Dunáig terjedő területen: a lengyel törzsek (közéjük ékelve a poroszok, litvánok), délnyugatra tőlük

A Balti-tengertől az Adriáig

2000. december 8. Bevezető előadás a „Magyarok és szomszédai az államalapítás korában” c. konferencián.

a csehek, a Kárpátok északnyugati karéján a morvák. Az Alpok keleti lejtőin német ajkúak (a mai Stájerország területén) és szlávok (karantánok vagy szlovének) a Száva és az Adria között a horvátok, a Duna–Tisza összefolyásától délre a szerbek, délkeletre a bolgárok (és feltehetően a mai románok ősei, a vlachok). A Kárpátoktól keletre – a mai Dél-Ukrajna területén – a besenyők fennhatósága alatt élő félnomád népek, északkeleten pedig, a Kárpátoktól a Balti-tengerig, a Kijevi Rusz népei.

Azonos állam-építkezési technikák Közel egy időben, a 10. században keletkeznek ezen népek első szilárd államalakulatai: kialakul egy fejedelmi központ, amely szervezi az etnikailag-nyelvileg rokon törzseket, egységes adófizetésre fogja a területen élőket. És: minden ilyen államszervezés mögött ott áll a terjeszkedő keresztény egyház, amely a tízparancsolat alapján új tulajdoni, családi rendet és azonos istenhitet (egyistenhitet) hirdet. A keresztény egyház két központból, két rítus szerint szerveződik és terjeszkedik: nyugaton (a lengyel, cseh, morva, horvát és magyar szállásterületeken) a római, keleten (a bolgár, szerb, rusz és részben magyar szállásterületeken) a bizánci egyházközpont. A kétféle életelv azután a nagy egyházszakadáshoz, a skizmához vezet 1054-ben.

EGYHÁZ- ÉS ÁLLAMSZERVEZET

Római és bizánci aktivitás A kereszténység terjedésével együtt jár a két egyházi központ szervezetének kiépítése a még pogány területeken. Kereszténység, egyház-szervezet és az új típusú államszervezet kialakítása tehát együtt jár. Ismét északról dél felé haladva: a lengyeleknél az első, a törzsek által közösen elismert fejedelem Mieszko (966), aki felveszi a római kereszténységet, majd Vitéz Boleszláv 992–1000 között önálló fejedelemséget és önálló érsekséget alapít (gnieznói érsekség); a pogány csehek először felkelnek fejedelmük (Vencel) ellen, aki a kereszténységet államvallássá akarja tenni, majd német függőségbe kerülve elfogadják az új hitet (Boleszláv, 950, illetve 973); a morváknak már államuk van, amelyet a magyarok vertek szét (906); a mai Ausztria területén a német államszervezés eredményeként Karintia hercegség lesz (976), majd Ostmark, élére a Babenberg-család kerül őrgrófként, és tartományukat Ausztriának kezdik nevezni (996). Az Adria partján a horvátok már a 9. század óta a római rítusú keresztység alatt élnek, 924-ben már keresztény királyuk van.

Az Al-Dunától délre már a 9. században nagyhatalommá növekvő Bolgár Birodalom található. A jól szervezett bolgár állam (680), amelynek élén a kagán már 865-ben felveszi a bizánci rítusú kereszténységet, állandó háborúskodásban él a szerbekkel, de mindenekelőtt Bizánccal, majd a Kijevi Russzal.

II. A NYUGATI ÉS KELETI KULTÚRÁK ÜTKÖZÉSI ZÓNÁJA

LOVASNOMÁDOK ÉS BETELEPÜLTEK

A kultúrák találkozása a világtörténelemben különböző módon megy végbe. Közép-Kelet-Európa térségében többször ütközött össze az eurázsiai lovasnomád-kultúra a nyugat-európai letelepült földműves-kultúrákkal. Az első összecsapásokat a Kr. u. 1. századtól a rómaiak vívták a Dunánál kiépült limes mentén, illetve a mai Erdélyben. Azután a hunok (5. század), az avarok (7–9. század), majd a magyarok a 10. században, azután a tatárok a 13. században, végül a törökök a 14. században jelentek itt meg.

Az Európa-történet hiánya

A keleti és nyugati kultúrák különbözőségének és az ütközések okainak összehasonlító és összefoglaló bemutatása még várat magára. Az összehasonlító és szintetizáló „Európa-történetek” – melyek most, az 1990-es években kezdenek ismét megszületni – feladata lesz ezen összehasonlítás elvégzése is. (A legjobb összevetés Engel Pál kitűnő könyvében, *A magyarok Európában* I. kötetében olvasható.) Az már ma is ismert, hogy a különbözőségekben kiemelt szerepet kaptak az emberi életformákat alapjaiban meghatározó természeti viszonyok eltérései.

EURÁZSIAI LOVASNOMÁDOK

A sztyepei népek története az utolsó jégkorszaktól, a Kr. e. 12. századtól a Kr. u. 15. századig meglehetősen hiányos a világ történetírásában. A bennünket érdeklő lovasnomád-kultúra fennállását a történetírás a Kr. e. 1000–Kr. u. 1500 közötti időszakra helyezi. Éghajlati változások és az Iránból kiáramló iráni népek határozzák meg e mintegy 2500 év történelmét a sztyeppén.

Éghajlati változások

Az Iránból származó lótenyésztés és vasművesség a döntő elem az életmódban. Az élelem fő forrása a nomád állattenyésztés (főként a ló és a juh), hajtják állataikat egyik legelőről a másikra. Napi életelemük a legelőért való harc a szomszéd népekkel. A mozgó életforma határozza meg közösségi szervezetüket. Vérségi-rokonsági alapon szerveződő társadalmi rendben élnek, ahol a családok nemzetségeket, a nemzetségek törzseket alkotnak. Főként sátorban laknak, életük jelentős részét lovon töltik. Isteneik (istenképzeik) a természethez kötődnek. Az időjárással, természettel állandó küzdelemben álló, kemény emberek. Jó harcosok, hadviselésük rendkívül hatékony: felülmúlhatatlan lovasok, akik száguldás közben kiválóan nyilaznak. Leleményes, a természeti környe-

Iráni hatás

zet adottságait – folyók, völgyek, erdők adta harctéri körülményeket – kihasználó hadvezérek vannak.

Kínától az Al-Dunáig A kínai nagy faltól egészen az Al-Dunáig, illetve a Kárpátokig uralja e kultúra a sztyeppét. A különböző nomád népek egyaránt veszélyeztetik a letelepült társadalmakat Kínában (a sztyeppe keleti határterületén), éppúgy a Duna mentén (a sztyeppe nyugati határterületén). A kínaiak a nagy falat, a rómaiak a limest építették ki ellenük. Ha a sztyeppén megindult egy népmozgás – keletkezett egy erősebb nomád törzs, amely új birodalmat alkotott, és szorított ki másokat a peremvidék felé –, akkor a „civilizált” területeken megjelentek a „barbárok”.

Magyarok a sztyeppe népei között Hunok, szarmaták, később mongol tatárok, besenyők Kr. u. 1500-ig törtek be mind az ázsiai kínai, mind a közép-kelet-európai szláv, római területekre. (Mígnem a közép-kelet-európai térségben szilárd államalakulatok jöttek létre: a lengyel, a cseh, a magyar a 10. században, s mígnem azután az orosz fejedelem 1502-ben szétverte a tatárok híres Aranyhordáját, bár a tatárok fejedelemségei 1783-ig fennállnak.) A magyarok e sztyeppe népei egyik kicsiny népeként éltek a 9. századig. És a sztyeppe néphullámvás lökte őket a Kárpát-medencébe. Őket a letelepült, civilizált (vagyis város lakó) népek barbároknak nevezik.

A nomád sztyeppe kultúra a nyugati peremvidéken ütközik először a Római Birodalommal, éppen a Duna mentén, illetve Erdélyben, s szembesíti életmódjával a Nyugatot, amikor Attila hun seregei Itáliáig

nyomulnak (451), majd amikor a magyarok Itáliát, Hispániát, a német területeket pusztítják (900–955 között).

Sajnos a sztyeppén a 19–20. században keletkezett világbirodalmak – Oroszország és a Szovjetunió – történetírása alapján megmaradt Európa-centrikusnak, és nem foglalkozott behatóan a sztyepei népek történetével. Mint ahogy a sztyepei kultúrát meghatározó iráni, illetve tatár-mongol kultúrák feltárása sem kapott a 20. században, a professzionista történetírás korában megfelelő támogatást, és nem tudta e csodálatos kultúrákat a világ történetírása számára eléggé hozzáférhetővé tenni. A modern magyar történetírásnak is felróható az iráni kultúrelemek tanulmányozásának elmaradása, amely elemek egyébként másfél évezreden át határozták meg a honfoglalás előtt őseink életkereteit. És ugyanígy késik a türk elemek tanulmányozása is.

A történetírás adósságai

NYUGAT-EURÓPAI FÖLDMŰVES NÉPEK

A sztyepei kultúrával szemben áll a letelepült és terület szerint szerveződött nyugat-európai társadalom (község, illetve grófság, fejedelemség). Többnyire *városlakók*, akiknek képviselői alapon *választott elöljárók* intézik közösségi dolgaikat. Domesztikált állattenyésztés és – igaz, nyomorúságos, de mégis rendszeres – szemtermesztés az élelemforrásuk. Életformájuk a békés termelésre, kézművességre alapszik. Írott törvények – a rómaiak által a Kr. e. 5. században írásba foglalt törvények – szabályozzák életüket, amelyek rögzítik a nincstelenek–gazdagok, elöljárók–igazgatottak viszonyát, megállapítják az egyén kötelezettségeit, a városvédelem alapjait.

Szervezet

Az írásbeliség hagyományozóereje ismeretfelhalmozást tesz lehetővé, a kiemelkedett vezető réteg írásban örökíti ismereteit az utókorra, vagy színházi és olvasóközönségnek drámákba, történelmi művekbe, versekbe fogalmazza. Ők barbárnak nevezik a be-betörő sztyepei népeket, ahogy a görögök is barbárnak neveztek minden népet, amelynek nem volt íráskultúrája. (A szakirodalom még mindig érezhetően a középkori keresztény krónikások és a későbbi nyugat-európai történetírás értékelései alapján áll, amelyek a keresztény életelveket követték értékeléseikben: a keleti barbár nomádok [pogányok] és a nyugati civilizált görög-római–frank–germán [keresztény] műveltség összeütközését látatják.)

Írásbeliség

A reális kép alapvonalainak felrajzolása és a reális értékelés megkezdődött, az összehasonlító kutatások remélhetően erősödni fognak. Ha más nem, akkor az Európai Unió keleti kiterjesztése és a gazdasági globalizáció ösztönözni fogja a történetírást ilyen irányba. És feltehetően konszolidálódni fognak a volt keleti kultúrák területén élő mai államok is: Oroszország, illetve a FÁK, az iráni és a kínai, mongol politikai rend-

„Barbárok” és „civilizáltak”

szerek. Amelyek azután feltárják számunkra mai szállásterületük ősi emlékeit, és azokat a világ más kultúráival (velünk) összehasonlításban fogják vizsgálni.

Akárhogy alakult is a keleti sztyeppei nomád kultúrák és a nyugati világ ütközéseinek történeti értékelése, ténynek tekinthetjük, hogy a magyar honfoglalás és államalapítás ezen ütközéseknek az egyik fejezete.

III. A MAGYAROK

A MAGYAR HONFOGLALÁS

Nomádok mozgás-rádiusza A magyarok 830-ban a sztyeppéről nyugati irányba vándorolva az Etelközben, a Kárpátok keleti térségében telepedtek le. Mozgásrádiuszuk innen kiterjedt nyugati irányban a Kárpát-medencére, délen pedig egészen az Al-Dunáig. A lovasnomád népek ismeretes hadi és kereske-

delmi rádiuszairól van szó. (Amit meghatároztak az évszakok, a lovon bejárható terület, az utódgondozás követelményei.) Így találjuk meg 830 után, a 9. század második felében a magyarokat újra és újra a nyugat-európai és a keleti, bizánci keresztény kultúrák szállásterületének keleti, illetve északi határvidékein. Ismeretes, írott forrásaink 861-től beszélnek arról, hogy a magyarok, elsősorban a frank–szláv összeütközésekkor, elfogadott szövetségesekként harcolnak, és ugyanígy jelennek meg délen is az Al-Dunánál a görög és bolgár konfliktusokban, ha úgy tetszik, „zsoldosként”. A magyarság ezen mozgásának (861–955) egyik folyománya a magyar honfoglalás. Menekültek 895–896-ban az erős besenyők elől, akik nagy területet uraltak ekkor a Kárpátoktól keletre. Bejöttek a Kárpát-medencébe, amelyről feltehetően jó ismereteik voltak a korábbi harcok révén. Itt maradtak, és megsemmisítették a Kárpát-medence egyes részeit uraló kis szláv, valamint frank hercegségeket.

*Zsoldosként,
kalandozva*

A magyarok a térség – nevezzük Közép-Kelet-Európának – egyetlen „üres” területére, a Kárpát-medencébe a 9–10. század fordulóján érkeztek. Épp akkor, amikor rögzültek a Balti-, az Adria- és a Földközi-tenger közötti háromszögben a szállásterületek határai.

A Kárpát-medencébe érkezett magyar törzsek ugyanúgy bekerültek a német–bizánci–szláv (bolgár, orosz) birodalmi terjeszkedések háromszögébe, mint a lengyel, cseh, karintiai, szlovén, morva, horvát, szerb, vlach és egyéb népek, illetve ezek államai. A különbség az, hogy egyrészt a magyaroknak a Kárpát-medence természetes védettséget ad, másrészt az, hogy a magyarok kiválóan képzett hadinéppel rendelkeznek. A sztyeppéről hozott erős katonai szervezetük lehetővé tette, hogy a térségben terjeszkedő nagyhatalmak szövetségeseiként szomszédokkal szemben maguk is támadóként lépnek fel. Így vesznek részt a Német-római Birodalom megalapításáig (962) az egymás ellen harcoló német (bajor, szász), majd délen a bolgár–bizánci–rusz összeütközésekben. (Ezt nevezi történetírásunk a magyar kalandozások korának.)

*Német,
görög, szláv
háromszög*

A MAGYAROK ÁLLAMA

A szomszéd népekhez hasonlóan a 10. század közepétől erősödik a központi területszervezési erő, a fejedelmi hatalom. A Kárpát-medence nyugati felén a római, keleti felén a bizánci kereszténység kezd téríteni. Az erőskezü Géza (972–997), majd István (997–1038) a lengyel, a kijevei fejedelmekkel egy időben alapítják meg a keresztény Magyar Királyságot. Amelyik azután – ahogy a többiek is – igyekszik a maga szállásterületét rögzíteni, ha kell, védeni a szomszédos nagyhatalomtól, és ha lehet, uralma alá hajtani a gyengébb szomszédokat. (Horvátország, Halics, illetve az al-dunai területek, 11–13. század.)

*Lengyelekkel,
ruszokkal egy
időben*

Szilárd igazgatási egység Az államalapítás nemcsak a magyarságot óvta meg a pusztulástól és a körülötte élő nagyobb népek kultúrájába való felszívódástól, hanem a vele egy területigazgatási egységben élő más, hozzá hasonlóan kicsiny népeket is. Olyan szilárd igazgatási egységet hozott létre a nyugat-európai kultúrkör peremén, amely igazgatási egység feltartotta a következő évszázadokban a keletről benyomuló különböző népeket. Feltartotta, és

Ütközések területe így az ütközések területe lett. (Ugyanilyen szerepet játszik majd a későbbiekben északon a lengyel, tőlünk keletre a román, délen a szerb, a horvát állam.) A kultúráknak ez a folyamatos ütközése a magyarok történelmében sok hátrányt hozott. (Állandó háborúskodást és az ezzel együtt járó népi, anyagi pusztulásokat.) De ugyanakkor előnye is volt, mivel fontos kulturális értéket is teremtett: a különböző kultúrák ütközésének és együttélésének a technikáját alakította ki ebben a népben.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS SZÜKSÉGESSÉGE

A peremvidék kis népei északon, keleten, délen A magyarok és a magyar állam története csakis a közép-kelet-európai népek történelmének ismeretében értékelhető – könnyen belátható igazság a fentebb mondottak után. Mint ahogy a térség minden népének történelme csak ilyen regionális, térségi összehasonlításban érthető, értékelhető. (Itt most eltekintünk annak taglalásától, hogy mit tükröznek az észak-európai kis népek – a dán, a svéd, a norvég, sőt az angliai népek – korabeli történetével való összehasonlításaink. Az európai kultúra központjának, a volt Frank Birodalomnak északi és keleti peremvidéke sok hasonlóságot mutat: a kereszténység és a nyugati (római) típusú államszervezési, területigazgatási gyakorlat terjedése egy időben halad északi és keleti irányban; ugyanakkor nő a keresztény kultúra rádiusza. A peremvidéken élő (jobbára) pogány kis népek alkalmazkodása, ellenállása is hasonló jegeket mutat. (De e kérdés megtárgyalása már egy következő vállalkozás témája lehet: az európai kis népek összehasonlító történetének első fejezete.)

A következőkben néhány, a térség államalakulatainak korai történelmét meghatározó és máig kiható közös témáról szeretnék vitát indítani. Egy kezdődő eszmecsere bevezetőjeként. Amely eszmecsere a regionális történetiszemléletről, annak szakmai indokoltságáról és a regionális történetiszemlélet napi politikai hasznáról szólhat.

IV. REGIONÁLIS AZONOSSÁGOK

NAGYHATALMAK TERJESZKEDÉSE

A nagy hatalmak dinamikus terjeszkedése minden közép-kelet-európai kis nép államává szerveződésében és keresztény hitre térésében kiemelt szerepet játszik. A Kárpátoktól nyugatra és északra a német uralkodók (Keleti Frank Királyság) terjeszkednek keleti irányba, s amikor 962-ben megalapítják a Német-római Birodalmat, ebbe már beletartozik a mai cseh és az osztrák terület. A német terjeszkedés meghatározó a lengyel állam létrejöttében is. A Német-római Birodalom keleti terjeszkedése készíteti az egymással harcoló lengyel törzseket az egyesülésre, az önálló területigazgatási és uralmi szervezet, a királyság létrehozására.

*Németek
kelet felé*

A Kárpát-medencétől keletre és délre a Bizánci Birodalom hódít a bolgár és szerb területek felé. Északkeleten ugyanakkor a normannok által szervezett Kijevi Rusz uralkodója, Szvjatoszláv (962–972) hódította szét a sztyeppe nagy birodalmát, a Kazár Kaganátust, és délen, a Balkánon rövid időre Bulgáriát is. Fia, Nagy Vlagyimir (980–1015) felveszi és erőszakosan államvallássá teszi a bizánci kereszténységet (988).

*Görögök
északnyugat
felé*

ÚJ HIT, ÚJ KÖZÖSSÉGSZERVEZET

A közép-kelet-európai államok füzérének a kialakulása a 10–11. században része a keresztény kultúra terjedésének.

*A kereszténység
terjedése*

Ma már elfogadja a szakma a megfigyelést: mind a nyugati, mind a bizánci kereszténység terjedése nemcsak egy hitvilág, hanem életformák terjeszkedése is volt.* Egy új életszemlélet és az új életszemlélethez társuló új munkakultúra, új érintkezéskultúra és új társadalmi szokásrend hódított teret. A tízparancsolat és a zsidó-keresztény kultúrkör alapelemei: az *Ószövetség*hez kapcsolódó újszövetségi tanítások csak részben szóltak az ember és az Isten, az evilági és a transzcendentális viszonyáról. A tízparancsolat elsősorban az emberek mindennapi életének új alap-törvényeit rögzítette. Szentesítette a magántulajdont, kiterjesztve azt a napi használati eszközökről (szerszámok, fegyverek, lovak stb.) az emberi és tárgyi világ egészére. Szentesítik az egynejlőséget, az öröklést, ami a férfi–nő, szülő–gyermek viszonyát határozza meg, alakítja át. A kötelező pihenőnap, a kötelező istentisztelet, annak előírásai, a közös éneklés, a pap és a hívő viszonya új, legitim kapcsolati fórumokat és témákat iktat

* 2000. május 8. „Az ezeréves magyar állam”.

egyén és egyén érintkezésébe. Részleteiben ma már nehezen rekonstruálható változások...

ÚJ TÁRSADALOMSZERVEZET

- Római állam-szervezési elvek* A kereszténység párban jár a Római Birodalom görög-római közösség-szervezési elveinek hódításával. De ezen új elvek terjedése sem egyszerűen csak a már említett, Kr. e. 5. századi római XII táblás törvények tételeinek terjesztését jelenti, hanem az egyén és közösség napi életviszonyainak átgyúrását is. Meghatározták a közösség előjáróinak kiválasztását, szigorú törvényekbe foglalták a napi életkereteket: az egyén adózását (rögzítették a járadékokat), a „köz”-re hivatkozva arról rendelkeztek, hogy a köz érdekére külön professzionista tisztviselők ügyeljenek (védelmi, közbiztonsági, rendfelügyelői, természetvédelmi, termelés-szervezői funkciók).
- Kötelezettségek, kölcsönösség* A közösség minden tagjának életét egységes, világosan áttekinthető, törvények által (és hittel-egyházzal) szabályozott rendbe foglalták. Kölcsönös kötelezettséget állapítottak meg a közösség tagjai között és a különböző kollektívumok között (lovagok, papok, gazdasági tisztviselők, parasztok, iparosok stb.). Az urak (lovagok) védelmi-katonai, terület-szervező tevékenysége éppúgy kötelezettség volt, mint a papok lelkipásztori, kulturális-politikai tevékenysége. „Kötelezettségei” voltak tehát a lovagnak, a papnak, amelyeket ugyanúgy teljesíteniük kellett, mint a parasztnak a tized fizetését, illetve természetben vagy pénzben fizetni járadékait iparosoknak, halászoknak.
- Frank, germán hatás* Ebben a 9–10. századi életrendben, az új adminisztrációs rendben ötvöződtek a görög-római törvények alapelvei, a rájuk épült frank és germán területigazgatási és községi rend. Olvasni nem tud az igazgatott, de tudja, hogy az eddigi szokásjog helyett már létezik a tisztviselőn is számon kérhető írott jog. A szokásjog és az írott jog az érintkezéskultúrában még évszázadokig él együtt. De az feltehetően kezdettől világos volt: az új rend az egyénnek biztonságot nyújtott, az egyéni életstratégiákat kiszámíthatóvá tette, és ezzel fokozta az egyén teljesítőképességét.
- Szaporodás, hatékonyság, biztonság* A zsidó-keresztény hitelvek és a görög-római eredetű közösségi, valamint frank-germán területigazgatási rend közösségmegtartó erő: feltehetően növelte a szaporodás, az öröklés biztonságát, ugyanakkor erősítette Európa északi-keleti peremterületének védettségét a sztyeppei nomád betörésekkel szemben. És biztonsággal segítette az északi és keleti feltöretlen földek, az erdők, a vizek hasznosítását. Vagyis: ember és természet viszonyában meggyorsította az ember és technikájának fokozatos fölénybe kerülését, amely majd néhány század után az ipari-technikai forradalmak áldásaihoz és a természetpusztítás mai veszélyeihez vezet...

AZ EURÓPAI KULTÚRKÖR KIALAKULÁSA

Az új rend felvértezte az e térségben élő társadalmakat a szétesés ellen, és felkészítette őket a következő évezred kulturális-gazdasági fejlődésére. (A kereszténység és az új területszervezési elvek ugyanígy terjednek a Frank Birodalom északi határvidékén, a mai dán, skandináv területeken. Külön érdekes az összehasonlítás a mai brit szigetvilággal, ahol a 11. századi norman hódítás teremtette uralom [1066] egy ősi angolszász jogra, törvényekre épülhetett, és ugyanígy a korábbi keresztény és viking elemekre.)

*Angliától
a Dnyeperig*

A keresztény hit és a ráépülő egyházszerkezet, valamint a római-germán területszervezési elvek terjedésének eredményeként a közép-kelet-európai (ugyanúgy az észak- és nyugat-európai) régió kezdett összeforrni egy európai kultúrkörbe. Ez a kultúrkör a maga zsidó-keresztény hitvilágával, görög-római-frank-germán közösségszervező és területigazgatási alapelveivel az elmúlt ezer esztendőben hatékonyabbnak bizonyult a világ más területein kialakuló kultúráknál.

KERESZTÉNYSÉG, POGÁNYSÁG: KEVERÉKKULTÚRA

Regionális fejlődésbeli azonosságokról, hasonlóságokról beszélünk. Szólni kell a régi és az új életrendek találkozásáról is. Az európai történetírás – amennyiben lehet általánosítva erről beszélni – gyakran nem figyel fel arra, hogy a pogány-keresztény, nomád-letelepült életformák sok évszázadon át együtt éltek a kereszténység felvétele és az új típusú állam megalapítása után.

*Különböző
kultúrák
egymás
mellett*

A térítések – mindenekelőtt az állami erővel bekövetkező térítések – következtében a keresztény kultúrelemek és a nyugat-európai közösségszervező elvek valóban általánossá váltak a peremterületeken is. De figyelni kell két körülményre: 1. a nyugati kereszténység az új keleti környezetben maga is átalakul; 2. sajátos kultúrakeveredés jön létre.

A kereszténység maga is változott azáltal, hogy felszívta magába a megtérített népek gondolkodási kultúráját is. Keresztény szimbolikában, nyugati versformában szólal meg az államalapítás után kétszáz évvel az első magyar nyelven ránk maradt lírai költemény, az *Ómagyar Mária-siralom*. De a versben nem nehéz a pusztai népek balladisztikus gondolatrítusát felfedezni. Ahogy a magyar egyházi énekekben is csodálatosan benne él az ősi pentatónia. Írott emlékeink természetesen csak az új kultúrelemeket őrizték meg. Ugyanígy tárgyi emlékeink is az erőszakos keresztény térítés szakrális emlékei vagy az új igazgatási rend maradványai (templomok, várak stb.). De a szóbeliségben, napi szokásrendben tovább éltek az ősi életformák elemei.

*Pogányság és
kereszténység
interferenciája
évszázadokig*

Nomád hagyományok továbbélése A görög-római eredetű állam- és társadalomszerveződés is számtalan, az ősi nomád életformából származó életelemet, néha uralmi alapelveket olvasztott magába. Ilyenek tartom én többek között a magyar államvezetés történelmében az etnikai, vallási türelemnek tartós érvényesülését. A nomád birodalomszerveződések egyik alapelve: minél többféle nép tartozik birodalmadba, annál erősebb, gazdagabb vagy, tőlük csak a háborúban részvételt és az adó fizetését kell elvárnod. De ne vedd el se hitüket, se nyelvüket! Ezen elv továbbélését vélem felfedezni első királyunk, István „írott végrendeletében”, amikor az idegenek megbecsüléséről beszél. Sajátosan találkozik az ősi nomád elv a keresztény univerzalizmussal. Az alapelv érvényesítése magyarázza, hogy első királyunk miért nyitotta meg oly természetességgel udvarát a nyugati lovagok előtt. A csodálatos nomád tolerancia nagyon is haszonelvű uralmi alapelvnek bizonyult.

Kulturális ötvözet Tudomásul kell venni: a peremvidékeken élő népek kultúrája nem egyszerűen kicserélődött, mint ahogy lecserélik a beteg vért az emberi testben. Átszíneződik még a nyugati életformákat idehozó lovagok és telepések kultúrája is. Még a szigorúan egyetemesen szabályozott, Rómából parancsolt egyházi vagy a szerzetesi élet keretei is változnak a helyi viszonyokhoz igazodva. A térség népeinek kultúrája egy csodálatos ötvözet. Különösen az a 19–20. századi ipari forradalmak koráig.

A közép-kelet-európai térségben a 9–10. században megkezdődött a kultúrák összeütközése, találkozása, s ez változó körülmények között tart máig, ezer esztendőn át.

TELJES ÉRTÉKŰ KULTÚRÁK

Iráni és finn-ugor elemek Kultúráinknak e keverék jellegét történetírásaink kevéssé mutatják meg. Hogy a magyarokról szóljak: a magyarság a sztyeppéről hozta magával (de ugyanígy az általam ismert bolgárok is) az iráni kultúra számos elemét, a lovas népek magatartásformáit. Mint ahogy igazán egyedi a magyarok és a bolgárok esetében a nyelvi és szokásrendi kultúrelemek egymásra csúsítása. A magyarok esetében: a több ezer éves finnugor nyelvi alapanyag és a rátelepedett sztyeppői (iráni, bolgár, török) népek szókincs- és szokásformáinak együttélése. (Ugyanez történik a bolgárok-nál, ahol az iráni-török szokáskultúra sokban tovább él, miközben átveszik a szláv nyelvet.)

Kultúrák egyenértékűsége „Érték” vagy „elmaradottság” kérdése él bennünk, amikor a keresztény-pogány, görög-római vagy félnomád törzsi igazgatási rendszerek viszonyáról beszélünk, írunk. (Pontosabban: erről a kérdésállításról, gyakran szégyenlősen, csak a konferenciákat követő borozásokon szólunk.) Szerintünk itt nem elsősorban „alsóbb-” vagy „felsőbbrendű” kultúrák

összeütközéséről volt szó, hanem két teljes értékű, nagyon különböző életforma találkozásáról. A sztyeppei nomád, elsősorban állattartó és állandóan hadakozó életformának tökéletesen megfelelt a törzsi-nemzeti szervezeti szerkezet, a pogány hitvilág. A letelepült és földművelő, a szemes termények termelésére és a domesztikált állattartásra berendezkedő életformának, termelési kultúrájának viszont az új szervezet – a keresztény alapelvekkel és a római igazgatási közösségi renddel – felelt meg jobban.

A történetírói értékítéletben egyetlen norma lehet: az ember életben maradásának és az egyszer megélhető élet javított újratermelésének igénye. Az életfeltételek újratermeléséhez, a természet jobb hasznosításához, a szaporodáshoz szükséges élelemtermelés biztosításához az Európa közepéről kiáramló közösség-szervező elvek bizonyultak immáron megfelelőeknek.

*Történetírói
értékelés*

MÁSKÉNT SZERVEZŐDÖTT RÉGIÓ

Miért is szükséges erre a figyelmet felhívni?

Egyrészt azért, mert a 19–20. század régészeti, néprajzi, antropológiai részkutatási eredményei felhívják a figyelmet erre a kultúrkeveredésre. (Amely az egyházi és kormányzati eredetű írásos emlékből nem derül ki, s amely emlékből a történettudomány hagyományosan dolgozik.) Amikor az európai távlatok kihívásainak engedve új, szintetizáló szempontból közelítünk a térség történelméhez, és használjuk a társtudományok (beleértve a természettudományokat is) résztanulmányait, akkor kezdenek igazán látszani a közép-kelet-európai térség különbözőségei a germán, frank szállásterülethez képest. És látszanak a térség egyes népeinek azonosságai is.

*Közép-Kelet-
Európa mai
sajátosságai*

Másrészt azért is szükséges figyelnünk regionális sajátosságokra, mert különben nem tudjuk megmagyarázni ma térségünk szemmel látható igénykülönbözését a nyugat-európai régió normáihoz és igényeihez képest. A közép-kelet-európai régióban nem lehet ma sem mechanikusan élni a nyugat-európai politikai-társadalomszervezési receptekkel. A térség sajátosságainak figyelembevétele nélkül nincs eredményes európai együttműködés. A „tizenötök” Európai Uniója nem lehet azonos a „huszonötök” Európai Uniójával – mondjuk, történészek, politikusok. Igényünk a különbözőségre nem érthető meg a technikai-civilizatorikus fejlettség arrogáns mércéjével mérve: itt nemcsak „elmaradottság–fejlettség” ütközéséről van szó, hanem egy társadalmilag-kulturálisan is sokban másként szerveződött régió integrációjáról. És ez a másként szerveződés a történelemben gyökeredzik.

*Tecnikai-
civilizatorikus
arrogancia*

„Érték” vagy „elmaradottság” mutatója ez a másként szerveződés? Vitatkozzanak erről a politikusok! Mi a történelem alapján úgy látjuk:

Ezeréves kölcsönhatás Európa egészének említett sikertörténete nem bontakozhatott volna ki, ha a 10–11. században nem következik be a „germán–frank központ” ki-terjeszkedése a peremvidékekre: nyugati (mai angliai), északi (skandináviai) és keleti, délkeleti (jórészt szláv) területekre. Ezek a peremterületek hol élelem- és nyersanyagraktárai voltak a központnak (14–20. század), hol termékfelesleget befogadó piacok (11–20. század), hol a munkaerő-utánpótlás forrásvidéke (20. század). Az ezeréves kölcsönhatást, egymásrautaltságot korunk gondolkodói elől jobbra elleplezi a 20. század két nagy háborúja, majd Európa kettéosztása. (Előbb Németország [1933–45], majd a Szovjetunió [1945–90] erősödése révén.)

SZINKRON A TÖRTÉNELEMBEN, ASZINKRON A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A regionális szemlélet hiánya a történetírásban De tesz-e eleget az európai történetírás ezen regionális szemlélet kialakításáért? Azért, hogy világossá váljék Európa különböző régióinak történelmi egymásrautaltsága? Azért, hogy világossá váljanak a különböző régiók másként szerveződése? Azért, hogy láthatóvá váljanak az egy-egy régió – így a közép-kelet-európai régió – belüli azonosságok, közös vonások?

Nem. Mi úgy látjuk, hogy ez az összehasonlító közép-kelet-európai történetiszemlélet máig késik. Pontosabban: megjelentek az első modern szemléletű összefoglaló munkák (erről később szólunk), de a térség történetírásai e szemlélettől alapjaikban távol állnak.

Szinkront látunk a megtörtént történelemben, aszinkront a történetírásban! Szinkron, szoros kapcsolódás mutatható ki például az államalapítások történelmében, de most kívánjuk még megteremteni a szinkront a történészek, a történetírások között. Többek között ezzel a konferenciával is.

V.

AZ ÚJ, REGIONÁLIS TÖRTÉNETSZEMLELETÉRT

Kutatás, oktatás, közgondolkodás Célunk: a regionális történetiszemlélet kiteljesítése a térség szellemi életében. Célunk: járja át a regionális szemlélet a történetkutatást, a történelemtanítást és a történetírást egyaránt. Minden kis közösségi – ún. helytörténeti –, minden államtörténeti, de ugyanígy gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti kutatás kezdődjék már a kutatási célok állításánál, a bibliográfiai tájékozódásnál az államhatároktól független, regionális összehasonlítással. (Itt most nincs terünk annak kifejtésére, hogy a regionális szemlélet, felfogásunk szerint, jelenthet államon belüli vagy államhatárokat átlépő regionális tárgyalást.)

Mi segíti és mi hátráltatja ezt a törekvésünket? Segíti az, hogy a térség történeti gondolkodásában az államhatároktól független regionális szemlélet a 20. században mindig is benne rejlett. Hátráltatja e szemlélet általános elfogadottságát, hogy a 19–20. században – ma is – a történetírás és a történelemtanítás egész fogalomrendszere, témakijelölése nemzetállami keretekben történik. Sőt, még az ún. egyetemes történeti vagy világtörténeti stúdiumok is leginkább nemzetállami keretekbe szorított összehasonlítások.

*Segítő és
visszatartó
tényezők*

A térség történetírásai – amióta modern történettudomány létezik – a nemzetállami célok foglyai. Két okkal magyarázható mindez. Az egyik ok: a modern európai történetírást is eluraló nemzetállami célok átvétele. A másik ok: a közép-kelet-európai politikai fejlődésben a nemzetállami szempontok máig erősek.

*A nemzetállami
elvek
fogságában*

A TÖRTÉNETÍRÁS NEMZETÁLLAMI CÉLJAI

Az első ok: az európai történetírás nemzetállami céljai. Ismeretes, hogy Európában a professzionista történetírás és a történelemtanítás a nemzetállamok születésével együtt fejlődik ki. A 19. századi állam mint területigazgatási egység a maga cizellált igazgatási rendjével, az új polgári politikai rendszerrel csakis egy közös nyelven, az ún. államnyelven működhetett. De ugyanígy szükség volt az egységes (állam-) nyelv művelésére az ipari termelés szférájában, a szakigazgatásban, közlekedésben. Az állam feladatának tartotta, hogy állami iskolarendszerrel művelje ki, emelje irodalmi szintre az államban a többségi nemzet nyelvét, és alakítsa ki az állampolgári közösséghez való kötődés érzelmi-értelmi szálait, mindenekelőtt a közös hagyományanyagot. A nemzeti nyelv, a nemzeti történelem mellett azután fontos tárgy lesz az állami oktatásrendszerben a természetismeret, amely elsősorban az államterület földtani, állat- és növényviszonyainak ismeretét tartalmazza. És ezeket az állampolgári közösséget erősítő ismereteket csak kiegészíti az általános természettudományos ismeret (a későbbi fizika, kémia és a matematika). Nincs tehát semmi különös abban, hogy az európai történetírás a 19., sőt a 20. században nemzetállami célokat követett, és követ ma is.

*Az európai
történetírás
elveinek
átvétele*

A történettudomány intézményrendszerei, tanszékei, folyóiratai, társulatai, a kutatók témái elsősorban nemzetállami keretekben mozogtak. És a történeti munkák végső céljai is a nemzeti és az állami megerősödést, legtöbbször a nemzeti közösség kiválóságának kiemelését szolgálták. Igaz, e nemzetállami szempontokon időről időre felülemelkedik az európai elitértelmiség, és egyetemes emberi jelenségeket vizsgál történeti hagyományokban és jelenbéli társadalmi folyamatokban. Így

*Igazodás az
állami meg-
rendelőhöz*

fejlődik ki lényegében a modern gazdaságtörténet-írás, a modern társadalomtörténet- és a modern művelődéstörténet-írás. (Nem véletlenül az európai fejlődés ún. háborúmentes korszakaiban, 1880–1910 között.) De az egymást követő európai háborúk a 19–20. században és az államok napi politikai összeütközése újra és újra a hagyományos nemzetállami szempontokat (és a hozzákapcsolódó politika- és hadtörténetírást) helyezik a középpontba.

FORDULAT A NYUGATI TÖRTÉNETÍRÁSBAN, 1963

Francia–német megbékélés Fordulatot hoz Nyugat-Európában a második világháború tanulságainak levonása. Az egyik tanulság: a három európai háború (1870, 1914, 1939) kiobbantásában döntő szerepet kapott német és francia állam vezetői megegyeznek a „történetírások békéjében”. 1963-ban létrejön az állami szóval is szankcionált „kiegyezés” a két történetírás között. A másik tanulság: a németek új Kelet-politikája (1970), vagyis látványos szakítás a száz éve tartó európai hatalmi háborúk hagyományával.

Új német Kelet-politika, 1970 Ezt az új német Kelet-politikát a történetírásban is követi a szakma százéves hagyományainak felülvizsgálata, mindenekelőtt a háborúk történelmének, az állam szerepének újraértékelése. És megkezdődik, ugyancsak az 1970-es években, az új kommunikációs forradalom részeként az állami élettől független közösségi formák tanulmányozása: új lendületet kap a mikrotörténelem, a mindennapok világának története, a művelődés története és nem utolsósorban a gazdaságtörténelem. Immáron ez utóbbiból – és nem az államot vizsgáló diplomáciatörténetből – nőnek ki az új globális és regionális témájú történeti művek. Ezek már bevallottan az állami határoktól független világgazdasági folyamatok történelmét vagy kontinentörténeteket tárgyalnak.

A NEMZETÁLLAM KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

A nemzeti ellentétek aktuális töltése Közép-Kelet-Európában a történetiszemléletben (és általában a politikai gondolkodásban) nem került sor a nemzetállami szempontok trónfosztására. A térség történetírásai 1945-ig követik a nyugat-európai történetírást, sőt azok nemzetállami szempontjait még fel is erősítik. És tovább erősödnek ezek a nemzetállami szempontok a század második felében is, jóllehet azok már Nyugat-Európában háttérbe szorulnak. Ennek oka: a második világháború után is, egészen napjainkig, a nemzetállami szempontok napi aktuális töltést kaptak.

A térségben az önálló nemzeti államok csak későn alakulhattak meg, és akkor is csak részben tudták betölteni a térség azonos nemzeti-ségű lakosságának az egybefogását. A magyarok 1867-ben jutottak ismét

állami önállósághoz (akkor is csak mint a dualista Monarchia része), a románok 1859-ben (de a térség román lakosságának csak egy részét tömörítve), a lengyelek először 1918-ban, a csehek 1918-ban (de a szlovákokkal, kárpátukránokkal egy közös államban), a szlovákok csak 1939-ben, a szlovének, horvátok 1918-ban (de a szerbekkel, bosnyákokkal, albánokkal közös államban, majd ez utóbbiak 1941-ben önállóan). Sőt, az óhajtott nemzetállami beteljesülés csak most néhány esztendővel ezelőtt, 1992-ben következett be, amikor is mind a csehek, mind a szlovákok, tőlünk délre pedig a szlovének, horvátok önálló nemzetállamot alakíthattak. A nemzetállamok kialakulásának ezen megkésettsége hosszú időn át aktuálissá tette a történetírásban is a nemzetállami szempontok követését.

*Megkésett
önálló
államok*

E történetírások joggal hangsúlyozták a nemzetállam fontosságát abban, hogy a nemzeti kultúrát kifejlessze. Kétségtelen, akár a cseh, akár a szlovák, a magyar, a román, a szlovén nemzeti kultúra csakis általa válhatott ún. teljes nemzeti kultúrává, hogy állami erővel egy adott területen a többségi nyelvet az igazgatás, a gazdasági tevékenység és a teljes körű oktatás nyelvévé tették. De arra már nem figyelt fel a térség történetírása – vagy tudatosan mellőzte a tény –, hogy a közép-kelet-európai régióban az államhatárok és a nemzeti szállásterületek soha nem fedték egymást. Éppen azért nem, mert a térség a keleti és nyugati kultúrák találkozási zónája, és a térségbe beszivárgó sztyeppei népek, valamint az itt a 6. századtól megerősödő szlávok és a Nyugat-Európából betelepülő germán, frank és egyéb latin népek szoros munkaszervezetben éltek együtt, ami a térség etnikai, vallási sokszínűségét idézte elő. És amely sokszínűség akkor tette működőképpé és versenyképpé a térség társadalmait, amikor a térség területigazgatási szervezete tolerálta ezt a sokszínűséget. Amikor a területigazgatási szervezet (az állam) konszenzusteremtő volt a szórta élő etnikumok és vallások között. Amikor az állam nem törekedett a területén élő többségi kultúrának kizárólagosságát teremteni.

*Érvek a
nemzetállam
és a nemzetek
fölötti államok
mellett*

1900-ig, az ipari forradalom térségbeli kibontakozásáig úgy látszott, van esély arra, hogy a térség államszervezete megőrizze ezt a toleráns, konszenzusteremtő funkciót. Az Osztrák–Magyar Monarchiában élő két többségi nemzet, a német és a magyar azonban kevésbé tudta biztosítani a különböző szláv és román kisebbségek nemzeti kultúrájának kifejlődését. Főként önigazgatási kereteik kiépítését korlátozta, ami azután e kisebbségeket az államszervezet felbontására serkentette.

*A többség
intoleranciája*

Ismeretes, hogy a világhatalmi erők azután nem a Monarchia demokratikus átalakítását, hanem a nyugati típusú nemzetállamok megteremtését tűzték ki célul. Ez valósult meg 1919–20-ban. Ismeretes: tarthatatlannak bizonyult ez a nemzetállami rendszer, hiszen 1920 után

A terület-revíziók csődje sokkal több nemzet élt kisebbségi sorban, mint 1920 előtt. Ez újabb területrendezéshez vezetett (1938–45), majd nemzetrészek kitelepítéséhez az ősi szállásterületről (1945–47). A nemzetállami háborúskodások tovább folytatódtak.

Természetes, hogy a történetírás 19. századi, nemzetállami szempontjai tovább éltek, sőt fölerősödtek a kutatásban és a történelemtanításban egyaránt. A történelem idézése napi politikai kérdéssé vált: a történelem hivatott azt bizonyítani, hogy a saját nemzet (legyen szó magyarokról, románokról, szlovákokról, horvátokról stb.) ősei előbb voltak honosak, mint a szomszédok, azon a területen, ahol most éppen laknak. Vagyis történeti érvekkel igyekeztek bizonyítani „jogukat” a mai államterülethez. Bizonyítani kívánta a történetírás, hogy e kis nemzetek mindig a Nyugat védőbástyái voltak, így számítottak a nyugati nagyhatalmak „hálájára”, vagyis arra, hogy a közép-kelet-európai kis nemzetek egymás elleni harcában majd éppen az ő oldalukra fognak állni.

RENDSZERVÁLTÁS A SZOVJET ZÓNÁBAN

És mi történt a második világháború után?

A proletár internacionálisizmus Amikor a Szovjetunió kiterjesztette befolyását a közép-kelet-európai térségre, meghirdette a proletár internacionálisizmus ideológiáját. Le akarta törni az eddigi nemzetállami ellenségeskedéseket, amelyek nagy szerepet játszottak a 20. századi két világháború kiobbantásában. Ugyanakkor a maga nagyorosz-szovjet szupremáciáját terjesztette ki nemcsak a térség katonai, hanem gazdasági és politikai-ideológiai rendszerében is.

Védhatalmi nacionalizmus, 1940–90 Ez a nagyhatalmi előnyomulás a közép-európai kis nemzetekben a nacionalizmus egy újabb formáját, az ún. *védhatalmi nacionalizmust* hívta életre. Ebben a védhatalmi nacionalizmusban a nemzeti történelem és általában a nemzeti hagyományok, nem utolsósorban a nemzetállami önállóság állandó hangsúlyozása érzelmi és politikai töltetet kapott. A szovjet rendszer belső ellenzékének kisebb csoportja emberjogi, nagyobb csoportja nemzeti érvekkel indult harcra a szovjet rendszer lebontásáért. A nemzeti történelem művelése és a történelem „nemzeti látószöge” ismét aktuális politikai szerepet kapott. És az sem véletlen, hogy a politikai rendszerváltás felgyorsulásának időszakában (1989–90) a történészek a politikai rendszerváltásban oly nagy szerepet kaptak. Mint ahogy ennek a védhatalmi nacionalizmusnak volt köszönhető az, hogy 1990 után az eddigi szövetségi államok (Csehszlovákia, Jugoszlávia) apró nemzetállamokra töredezték, ami az önálló Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Horvátország (és a Baltikum kis államainak) létrejöttéhez vezetett.

Joggal féltek – és féltünk többen – attól, hogy a politikai rendszerváltás, majd a nyomában kialakuló kis nemzetállami képződmények a

történetírásban magukkal hozzák a nacionalizmus újabb megerősödését. Nem így történt.

A közép-kelet-európai térség történetírásának kétszáz éves történelmében először a történetírás távol maradt a kis nemzetek egymás ellen uszításától. Ezt az uszító államnacionalista propagandát – igaz, hogy történeti érvekkel – elsősorban a politikai elit tüzelte. A történész-társadalom vezető egyéniségei és intézményei jobbra távol maradtak a történelemmel üzőtt ideológiai háborúskodásoktól. Úgy látszik, történetírásaink évszázados hidegháborúja lezárult. (Míg a politika szintjén ez a hidegháború tovább folytatódik.)

*Rendszer-
váltás
és történetírás,
1990–2000*

VI. A REGIONÁLIS SZEMLELET ALAPJAI

A közép-kelet-európai rendszerváltás időszakában éppen egy olyan nemzedék vette át a kezdeményező szerepet a történetírásban, amelyik fiatal kora óta szakítani kívánt a történetírásban a nemzetállami szempontokkal.

*Az 1970-es
évek fiatal
nemzedéke*

A RENDSZERVÁLTÁS NEMZEDÉKE

E generáció tagjainak meghatározó élménye volt az újat akarás a második világháború után, de nem szovjet módon. Meghatározó élmény volt nemcsak a német–francia megbékélés (és nyomában a historiográfiai revízió), hanem meghatározó élmény volt az új német Kelet-politika is. Amely egyrészt szakítani kívánt az imperializmus korának történet-, illetve politikai szemléletével, és a közép-kelet-európai térség népeit egyenrangú nemzetekként kezelte. Másrészt az új Kelet-politika fellázította a szovjet rendszer szellemi elzárkózását, és lehetővé tette, hogy az akkori fiatal nemzedék nyugat-európai és amerikai ösztöndíjakra pályázhasson.

Az a generáció, amelyik a rendszerváltás következtében Közép-Kelet-Európában a történettudomány vezető pozícióiba került, az Németországban, Franciaországban, Angliában, az Egyesült Államokban iskolázódott. Átéltte tehát a nemzetállami történeti szempontok revízióját, ugyanakkor belekerült az új szakmai-módszertani áramlatokba, amelyek a művelődés, a gazdaság, a társadalom állami élettől független tereumait (szokásrendszer, viselkedéskultúra, étkezés stb.) vizsgálta. Politikailag pedig kiábrándult a történészek által száz év óta követett hatalmi állam mítoszából. Nem hitte többé, hogy az állam külső és belső elnyomó funkciói a legfontosabbak, hanem az államban már sokkal inkább olyan eszközt látott, amely a társadalmi egyenlőtlenségek

*Új szakmai-
módszertani
áramlatokban
nevelődve*

Társadalom és politika különbsége enyhítését, a születési és műveltségi esélyegyenlőséget, az egészségügyi gondoskodást és az egyszer megélhető élet humánus voltát hivatott szolgálni. (Ezért tudta ez a generáció – függetlenül attól, hogy a nyugati vagy a szovjet zónában született – megkülönböztetni a szovjet megszállási övezetben a társadalmat a politikai hatalomtól, és őszintén érdeklődött a közép-kelet-európai térség, sőt a Szovjetunió társadalmi rétegeinek emberi problémái iránt.)

AZ „ÚJ TÖRTÉNETÍRÁS” GYÖKEREI

Jobb- és baloldali őrség-váltókból kiábrándulva Ez a generáció ugyanakkor kiábrándult az előző generáció mind jobboldali, mind baloldali őrségváltóiból. Nem követte elődeinek receptjét, akik – akár politikai jobb-, akár politikai baloldalon – el akarták söpörni a korábbi korszakok szakmai eredményeit. E generáció fiatal korában érdeklődéssel fordult a régió és Európa történetírásának története felé. És a historiográfiai tájékozódásban feltárulkoztak azok a korábbi történettudományos törekvések, amelyek a közép-kelet-európai térség történetét regionális szemlélettel kívánták tárgyalni.

A magyarországi fiatal generáció tagjaként újraolvastuk az 1930-as évekből Hajnal István munkáit, aki ekkor már – kiábrándulva a nemzetállami megoldásokból – arról beszélt, hogy az Európa peremén élő ún. kis nemzetek történelmében igen sok a hasonlóság, és a dán, holland, norvég, svéd, lengyel, magyar, cseh és szlovák, horvát stb. történetírások közös szakmai fórumait kívánta megteremteni.

Regionális szemléletű elődök Ugyancsak mi, a fiatalok érdeklődéssel fordultunk az 1941-ben létrehívott Teleki Intézet még közöttük élő munkatársaihoz, akik 1941–47 között a Kárpát-medence népeinek történelmét összehasonlító módon kívánták kutatni, és akik 1945 után a román–magyar, szlovák–magyar stb. megbékélést hirdették a közös történelmi hagyományok kiemelésével (Benda Kálmán, Györffy György, Makkai László, Kosáry Domokos).

De mind a magyar, mind a szomszédos országokbeli fiatalok újraértékelték az 1930-as években – igaz, rossz politikai céllal – létrehívott müncheni Südostforschung tevékenységét, és örömmel lettek a megújuló, új Südosteuropa Institut fiatal munkatársai, bedolgozói. (Az intézetet akkor M. Bernath vezette új célok felé, és vonta be a közép-kelet-európai térség fiatal kutatónemzedékét. Ugyanakkor a Südosthistorische Gesellschaftban hasonló szellemben vonzotta a fiatalokat, a regionális szemléletű fórumokat Adam Wandruschka professzor.) A munkák központjában, ugyanúgy, mint az 1930-as években, de most már pozitív célú érdeklődéssel, a térség összehasonlító történelme állott, amelynek eredménye az új délkelet-európai bibliográfia, életrajzi lexikon lett.

És ez a generáció örömmel tanult az USA-ban kialakuló Közép-Kelet-Európa-kutatásból. Itt az 1945 után térségünkben emigrált történészek, politikusok hívták létre azokat a tanszékeket, intézeteket (New Yorkban Deák István, Seattle-ben Peter Sugar, a Rutgers Egyetemen Held József és mások), amelyek regionális szemlélettel közelítettek Közép-Kelet-Európa történelméhez. (Ezeknek az USA-beli kutatásoknak lesz aztán eredménye P. P. Wandycz: *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*, 1992; Peter Sugar nagy ívű kötetsorozata: *A History of East Central Europe*, valamint legutóbb, 1996-ban, L. Johnson monográfiája: *Central Europe*.)

Az USA

ÚJ HISTORIOGRÁFIAI KÖZPONTOK A TÉRSÉGBEN

A rendszerváltásban pozícióba került immáron középgeneráció ragaszkodott tanítómesterei közül azokhoz, akik mindig is a regionális összehasonlítás vezető történészgyéniségei voltak a térségben. Az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet (ÖOSI) új profiljának kialakítója Richard-Georg Plaschka, vezéregyénisége volt és sokunk tanítója ezekben az akciókban. De hasonló szerepet játszott az 1988-ban fiatalon elhunyt magyar Ránki György, a német V. Press vagy az 1990-es években is oly aktív Plaschka mellett a mainzi von Aretin vagy a bukaresti D. Berindei, illetve a kolozsvári C. Muresanu. (És e vonatkozásban is ki kell emelni a világhírű budapesti gazdaságtörténeti iskolát: Pach Zsigmond Pált, Berend T. Ivánt, Ránki Györgyöt, akik nemcsak támogatták a regionális szemlélet erősödését mint az akadémiai történettudomány vezéregyéniségei, hanem meg is írták az első összefoglaló európai gazdaságtörténeti és regionális gazdaság- és társadalomtörténeti szintéziseket is.)

*Bécs, Mainz,
Budapest,
München*

A MARXISTA KELET-EURÓPA-KUTATÁS

A történetírások 1989–92 között nem lettek az újraéledő nacionalizmusok kiszolgálói. És ebben, paradox módon, szerepet játszik a szovjetek által erőltetett, internacionalista politikai szempontokat követő marxista Kelet-Európa-kutatás is. A Szovjetunió világpolitikai berendezkedéséhez híven történeti intézetet hívtak létre Moszkvában is, a közép- és délkelet-európai történet kutatásának intézetét. (Ebben az intézetben minden egyes térségbeli nemzetnek ún. szakértő referensei voltak. A cél: a Szovjetunió térségbeli politikai és ideológiai akcióinak legyen ez a történeti háttérintézménye. Ugyanígy az egyes megszállt országokban is a „Szovjetunió és Kelet-Európa” történelmének tanulmányozása – így összekapcsolva – azt a célt szolgálta, hogy a Szovjetunió

*Távol az újjá-
éledő naciona-
lizmusoktól*

vezetésével politikailag, katonailag megalkotott közép-kelet-európai államszövetséget szolgálja: hangsúlyozva a térség történelmében a közös elemeket. Kétségtelenül jogos és korszerű szakmai célkitűzés keveredett a hatalmi politika rossz céljaival. Mindenesetre ezekben a kutatóintézetekben, tanszékeken – Moszkvában éppúgy, mint Varsóban, Krakkóban, Prágában, Budapesten stb. – olyan fiatalokat képeztek ki, akik életük későbbi szakaszán is elkötelezett hívei voltak a közép-kelet-európai összehasonlító regionális kutatásnak.

*Az új
Kelet-Európa-
történetírás*

1961 után, amikor lazult a direkt szovjet politikai nyomás a szellemi élet egyes területein, ezek az intézmények mind kevesebbet foglalkoztak a Szovjetunió napi politikai céljaival és mind többet a közép-kelet-európai régió szakszerű összehasonlító történelmével. Kétségtelen, személyes szerencse is volt, hogy a moszkvai intézetben a reformpolitikához közel álló személyiségek dolgoztak, akik elsősorban azt tartották feladatuknak, hogy a szovjetek vezette szocialista tábor országainak történelmét orosz nyelven megismertessék. Így erősödött meg Magyarországon is egy máig aktív, Kelet-Európát kutató iskola, amelynek vezető egyéniségei először Arató Endre, Perényi József, majd a mai napig Niederhauser Emil lettek. A regionális szemlélet a magyar történetírásban elfogadott szemléletté vált, és az előző nemzedékből olyan kiváló erőket vonzott magához, mint Ádám Magda, Ormos Mária, Katus László stb.*

A MONARCHIA-KUTATÁS MEGÚJÍTÁSA

*Osztrákok,
lengyelek,
csehek,
magyarok*

És végül külön kell szólni e generáció mesterei közül azokról, akik az 1960-as években – kiábrándulva a nemzetállami célok követéséből – újratárgyalni kívánták az Osztrák–Magyar Monarchia történelmét, mint egy olyan igazgatási egység történelmét, amelyben az egyes nemzetek és társadalmi rétegek a kor szintjén egy relatíve szabad emberi, kulturális és gazdasági érvényesülésre találtak. A fentebb már említett Richard-Georg Plaschka, a szintén osztrák Engel-Jánossy, azután a cseh Havranek, J. Koralka, a lengyel Batowski, Felczak és mindenekelőtt a magyar Hanák Péter neve kívánkozik ide. Az 1960-as években indított, az Osztrák–Magyar Monarchia történelmét tárgyaló kötetek már regionális gazdasági, politikai, etnikai folyamatokat tárgyaltak.

A közép-kelet-európai régió történetírásának története izgalmas témája lesz majd a rendszerváltások történelmének. Kétségtelen, hogy a rendszerváltás történelmében az egyik „sikertörténet”.

*1999. április 8. „Közép-Kelet-Európa-ismeret a világban. (Magyarországi központ a regionális kutatásokban)”.

VII. A JÖVŐRŐL

A mai konferencia kezdet kíván lenni. Kezdetre egy olyan akciósorozatnak, amelynek során a közép-kelet-európai térség különböző korszakainak összehasonlító történelmét kezdjük el rendszeresen tárgyalni. Kezdjük most az államalapításokkal! De azután folytassuk akár a középkori agrárforradalommal vagy a nagy művelődési áramlatok – a gótika, a reneszánsz, a barokk, a felvilágosodás, a romantika, a historizmus vagy akár az irodalmi újrealizmus – térségbeli történetével. De ugyanúgy tárgyalásra kívánczik a regionális integráció politikája (gondoljunk csak az Anjoukra, a Luxemburgiakra, a Jagellókra, a Habsburgokra) vagy a térség elhelyezkedése az európai pénzgazdálkodás kibontakozásában (14–15. század), illetve a 16–17. századi világpiaci fejlődésben. És sorolhatja bárki a regionális összehasonlításra váró témák körét az ipari-technikai forradalmak, a diktatórikus uralmi rendszerek vagy a szociális mozgalmak történetéről. Tegyük ezt azért, hogy a térség történelmében meglévő szinkront kövesse a történetírások szinkronba hozása is.

Az összehasonlítás folytatása

De tegyük ezt azért is, mert most, a szovjet megszállás utáni újrakezdésben a regionális történelmi érdekek vagy érdekellentétek őszinte és pontos feltárása mutathatja meg a jelenben is a közös vagy eltérő valós érdekeket. Hiszen a történelem tanulmányozása nemcsak érdekes, hanem hasznos is.

Regionális érdekek

*Megjelent: Történelmi Szemle, 2001/1–2., 87–105. old.;
História, 2001/5–6., 3–6. és 54–60. old.*